

УДК 81'255.4

*Віталій Радчук***ДИНАМІКА ПЕРЕКЛАДНОСТІ**

Огляд мірил мінливої перекладності увінчує коротку історію ключової засади фаху.

Ключові слова: переклад, динаміка перекладності, функціональна відповідність.

Принцип перекладності є основою професійного світогляду перекладача. У цій короткій студії показано, як ідея перекладності пробивала собі шлях крізь віки і як вона розвивалася в останні десятиліття у Східній Європі, а також окреслено основні фактори, які визначають сферу перекладності.

Перекладність – це можливість відтворити щось засобами іншої мови. У ширшому сенсі – вияв взаємного тяжіння, здатність зрозуміти і втілити, тобто витлумачити чужий світ думок і почувань питомими для себе і свого середовища формами вираження. Йдеться про міцність мостів порозуміння й при тому саме про **об’єктивний** параметр стану зчепності між мовами, людьми і народами, який не залежить від наявності й довершеності словників, від чиїхось особистих талантів або примх. Так само вміст необхідного нам для життя кисню в повітрі не залежить від чутливості приладів, що ними він вимірюється.

Дослідження проблеми перекладності – один із магістральних напрямків розвитку сучасної науки про переклад. Проблема ця давня як світ. У практичній діяльності людини вона існує, так би мовити, з часу будівництва Вавилонської вежі. Теоретично ж її було порушено в епоху Відродження, коли на зміну літературній та офіційній латині прийшли національні мови. Данте писав про неможливість відтворити іншою мовою музику поезії, Сервантес порівнював переклад із виворотом килима. Відтоді утвердився сумнів у можливості повноцінного перекладу, хоча пошуки способів адекватного перевираження іншою мовою не припинялися. Також із тих пір теоретизували й тим самим формували цеховий світогляд здебільшого діячі від красного письменства. Забігаючи наперед, згадаймо фатальний альтернативізм Г. Гайне, його крилатий афоризм “переклад, мов жінка: або красивий і невірний, або вірний і некрасивий”, а також визначення, що його дав Р. Фрост: “Поезія – це те, що не піддається перекладу”. Європейський літературний класицизм не сушив собі голови над перекладністю, оскільки вдавався до облагороджувальних переробок, маючи на оці античний канон і смак аристократичного салону. Але в кінці XVIII століття по-новому осмислили й загострили проблему романтики, які взагалі багато перекладали, приділяючи першочергову увагу національній, історичній та індивідуальній самобутності художніх

творів. Їхнє розуміння можливості виразити те саме іншою мовою було вкрай песимістичним: переклад уявлявся їм полем суперництва з автором, А. Шлегель писав навіть про смертельний поєдинок індивідуальностей. Із розвитком мовознавства такий погляд лише поглибився. Його підтвердили і по-своєму обґрунтували, причому задовго до виникнення сучасних теорій мовної замкненості культур, патріарх компаративістики В. Гумбольдт і прихильник психологістичних принципів О. Потебня. У кінці XIX століття концепцію неперекладності підхопили символісти, переосмисливши її в рамках філософії агностицизму, інтуїтивізму і спіритуалізму; на протизагу їхнім загалом продуктивним експериментам із формою, це послужило виправданням нестримної сваволі у ставленні до оригіналу.

Така сваволя є полегшеним шляхом в обхід труднощів перекладу, так само як і самозречення через буквалізм, який часто породжувався наївним уявленням про можливість досягти в перекладі абсолютної тотожності оригіналові, його повної і автентичної копії, яку лишень і можна тлумачити так само. Цей протилежний погляд виявляв себе і через практику, і через аргументоване теоретизування. Наприклад, в Україні принципово буквально був переклад В. Вером „Гамлета” В. Шекспіра, що вийшов друком 1941 року. В. Державін обстоював примат форми у статті „Проблема віршованого перекладу” 1927 року [3], яка дала привід для широкої полеміки. У Росії таке кредо в різний час оприлюднили і втілили П. Вяземський, А. Фет і Є. Ланн. Цікаво, що В. Жуковський і В. Брюсов, два яскраві виразники своїх літературних шкіл, еволюціонували тут від сваволі до копіїзму. Таким чином, паралельно з нігілістичною концепцією неперекладності розвивалася також концепція всеперекладності як втілення невиправданого оптимізму, недооцінки реальних труднощів перекладу й переоцінки його можливостей.

Перекладність завжди визначається рівнем розвитку мови. Колись перекладачі Святого писання дотримувалися букви першотвору не лише з огляду на переконання, що “спочатку було Слово”, але також і через те, що не мали у своєму розпорядженні багатьох прямих відповідників. І так часто бувало, що ім’я (назва) приходило раніше, ніж поняття в повному своєму обсязі. Мова оригіналу може тривалий час утримувати монополію на різноманітні місцеві реалії (географічні, етнокультурні, побутові тощо), розгалужені й строгі наукові, технічні, суспільно-політичні терміносистеми, стилістичні традиції й засоби. Мова перекладу, якій власних ресурсів у тій чи іншій сфері бракує і яка змушена вдаватися до запозичень, часто-густо страждає на варваризми, семантичні зсуви, ламання синтаксису, силуваний стиль (стильові натяжки) тощо. Вводячи нові поняття і слова для них, нові контексти й відтінки стилю, перекладачі збагачують і творять мову. Не дивно, що переклад і його мова мусять час від часу „хворіти” на буквалізм. Буквалізм, отже, іноді буває закономірною „хворобою росту” мовних ресурсів.

Теорія перекладності була започаткована як така в Радянському Союзі в 20-30-ті роки. Тут слід згадати, що принцип перекладності лежав в основі критичних суджень про переклад ще в період становлення в XIX столітті в Росії школи літературного реалізму. О. Пушкін, М. Гоголь, В. Белінський, М. Добролюбов, М. Чернишевський, І. Тургенєв, М. Михайлов не сумнівалися в можливості повноцінного відтворення першотвору навіть тоді, коли розбирали явно невдалі переклади. А. Федоров підкреслює, що в них і в багатьох інших „ми не тільки не зустрінемо свідчень про сумніви у здійсненні кінцевих завдань перекладу, але й знайдемо цілком оптимістичні як загальні, так і конкретні судження про те, у який саме спосіб може бути досягнутий позитивний результат” [9, с. 7]. Те саме характерно для І. Франка в іпостасі критика перекладу і кола перекладачів, що їх він біля себе згуртував як редактор. Основним для них було вивчити оригінал, зрозуміти, що стояло **за ним** і що істотного й особливого є **в ньому**. Пізніше, в 50-60-х роках XX століття теоретики так званого реалістичного перекладу І. Кашкін та Г. Гачечіладзе, оперуючи поняттями “затекст” і “художня дійсність”, випрацюють два протилежні гносеоестетичні підходи до такого аналізу. Однак у XIX столітті та й на початку XX принцип перекладності не лише не знаходив теоретичного обґрунтування, але навіть не декларувався: настільки сильним було переконання в ущербності будь-якого перекладу, зазначає А. Федоров, що полемізувати з ним відкрито ніхто просто не наважувався [9, с. 6-7].

Тому першим кроком у створенні відповідної наукової теорії було утвердження самої ідеї перекладності шляхом спростування аргументації скептиків. Зробили це харківський філолог О. Фінкель [7, 8] і петербурзький теоретик А. Федоров [10, 11]. Вже у книжці „Теорія й практика перекладу” (1929) О. Фінкель указав на збіжність функцій різномовних засобів, або відмінних структур [8, с. 13], чим торував дорогу кращому обґрунтуванню концепції рівнодії перекладу, відомої аж від Цицерона та Ієроніма. Цицерон писав, що перекладає грецьких ораторів як оратор – „не слово в слово, а відтворюючи сукупний сенс і силу слів, сказати б, відплачуючи борг не монетою за монету, а тією ж сумою”. Або „не за рахунком, а на вагу”. Формула Ієроніма „*non verbum ad verbum sed sensum ad sensum*” (а він покликався на Цицерона) також спиралася на функційний принцип і визнавала можливість повноцінного перекладу [12, с. 23].

Першим доказом проти песимістичного погляду переклад був самий переклад, точніше висока майстерність нової школи перекладачів. Її треба було теоретично осмислити, і з ідеєю неперекладності, як каже А. Федоров, тут просто не було чого робити. Таке осмислення втілювалося у принципі **функціональної відповідності**: “В око постійно впадав той факт, що формально відмінні елементи двох мов можуть мати однакову функцію, а це вказувало на існування функціональних відповідників між мовами” [9, с. 9].

Ідея перекладності була обґрунтована й гносеологічно: об'єктивне, повноцінне відображення оригіналу досягається поступово через низку перекладів, що здійснюються один за одним, одночасно можуть існувати переклади, що доповнюють один одного, розкриваючи різні грані першотвору [9, с. 10].

Застосування до перекладу філософської тези про безкінечність пізнання, про вічне наближення до об'єкта ознаменувало поворотний пункт у розвитку ідеї перекладності. Перекладність стала розглядатися як категорія динамічна.

Другим, а по важливості – першим, моментом діалектики, який виводив з глухого кута формалістичних концепцій, стало поняття єдності та взаємозв'язку форми і змісту, зокрема мови й мислення. Мова вже не уявлялася якоюсь оболонкою, змінною одежиною суті, а суть не розглядалася в голому й чистому вигляді поза матерією мови. Можливість перекладу з будь-якої мови на іншу пояснювалася **єдністю законів мислення за різноманітності способів вираження**. Щоправда, якраз у 30-х роках Е. Сепір і Б. Ворф у США висунули свою знамениту гіпотезу про те, що мова визначає спосіб мислення, а семіотики-структуралісти додали, що й диктує поведінку. Виразно це означилося далі у працях Р. Барта і близьких йому послідовників – В. фон Гумбольдта і Ф. де Сосюра. Так чи інакше, О. Фінкель, висвітлюючи „дилему В. Гумбольдта”, наголошував, що теорія перекладу повинна починатися зі з'ясування потенціалу мови [7], і навряд чи є підстави сумніватися у слушності такої тези.

Третьою методологічною підвалиною, яка визначила становлення ідеї перекладності, було положення про діалектичне співвідношення частини і цілого, інакше кажучи, **принцип структурності**. “Ціле, – підкреслював О. Кундзіч, – перекладне навіть тоді, коли воно складається з неперекладних елементів, ...функцію цілого завжди можна словити засобами мови перекладу..., якою народ **усе** висловлює, від найточніших наукових визначень до найтонших нюансів художньої творчості” [6, с. 52]. Такий висновок був спростуванням буквалізму, що спирається, як зауважив О. Кундзіч, на “уявлення про мову як про механічну сукупність слів і про переклад як про послідовне відтворення кожного окремо взятого слова” [6, с. 51].

Досягнення перекладознавців у розглядуваній галузі були підсумовані 1954 року на Другому з'їзді радянських письменників у доповіді П. Антокольського, М. Ауезова, М. Рильського, які заманіфестували вже сформоване професійне кредо: “Ми стверджуємо можливість перекласти, **перекладність** з будь-якої мови на будь-яку іншу. Перекладність адекватна можливості спілкування народів між собою. На цьому тримається вся світова культура...” [1, с. 11].

Таким чином, ідея перекладності отримала гору над песимістичним поглядом як у теорії, так і у свідомості перекладачів. Але щойно вона стала панівною, а деким була сприйнята за кінцеву забронзовілу істину, як з'ясувалося, що утвердження принципів

можливості повноцінного перекладу ще не виконує різноманітних завдань майстерні. Практика якраз продовжувала свідчити, що далеко не все піддається перекладу і що чимало досягнень перекладачів є наслідком довготривалих і болісних пошуків, творчих дерзаних і осянянь. Проблема перекладності не лише не була знята з порядку денного, але значною мірою ускладнилася й загострилася. Порада Гете перекладачам “добиратися до неперекладного” стала нарешті керівною і для дослідників перекладу. Наука повернулася до неперекладності, але вже на новому, вищому витку спіралі свого розвитку – щоб відвойовувати в неї все нові й нові рубежі, що виявилися рухомими. Перекладознавці взялися за реалії, національно-самобутню фразеологію, діалекти, сленг, варваризми, просторіччя, авторські неологізми, каламбури й таке інше. З’явилися спеціальні статті з конкретних питань практики (зокрема, у збірниках “Мастерство перевода”, “Тетради переводчика”, “Теорія і практика перекладу”), дисертації з лабораторними розборами труднощів перевираження, відповідні розділи в навчальних посібниках із перекладу, солідні монографії, серед яких особливо показові книжка болгар С. Влахова і С. Флоріна “Неперекладне в перекладі” [2] і праці Р. Зорівчак про передачу фразеології і реалій [4, 5].

Отже, перекладність – величина динамічна. Її межі змінюються. Неperекладне, що є таким у певних умовах, за інших обставин може стати перекладним. Які ж чинники зумовлюють динамічні властивості перекладності?

По-перше, очевидним, який лежить, так би мовити, на поверхні, є **ступінь близькості мов** (що відбиває і дистанцію культур). Зрозуміло, що переклад, скажімо, з білоруської мови українською, коли відмінним є лише кожне сьоме слово, дає перекладачеві зовсім інші можливості, ніж переклад із китайської чи навіть із французької. Один і той самий твір у різних мовних іпостасях буде об’єктивно відрізнятися ступенем наближеності до першоджерела. Щоб у цьому упевнитися, доволі порівняти Біблію або „Заповіт” Шевченка мовами світу.

По-друге, перекладність визначається **вивченістю першотвору**. У п’єсах В. Шекспіра, у “Слові про Ігорів похід”, яким присвячено безліч досліджень і які багато разів перекладалися різними мовами, досі існує чимало темних місць, які затруднюють інтерпретаторів. Так, раніше перекладачі “Слова” тлумачили фразу “дань по бѣлѣ отъ двора” так: “данина по білці з двору”, – не дивуючися з того, що надто вже малою виходить данина, а тепер, після роз’яснень філологів, ми і з перекладів дізнаємося, що половці брали у русичів по дівчині, “по бранці з двору”.

По-третє, перекладність варіюється в залежності від **специфіки оригіналу**, зокрема художньої, від жанру й стилю взагалі. Перекласти книгу відкриттів у науці чи техніці означає створити у своїй мові нові концептуальні (семантичні) поля й нові терміносистеми. У порівнянні з такою працею переклад опису двигуна автомобіля може здатися

простим переписуванням тексту, що його годен здійснити й комп'ютер. У поезії слова утворюють ширші асоціативні поля, ніж у прозі, що впливає на ступінь смислової точності і можливий вибір варіантів. Одна справа – перекладати, скажімо, умовні поетизми, логічні формули й напугливі сентенції класицистів і зовсім інша – відтворювати туманну й розпливчасту інакомовність романтиків чи символістів або дитячі екстатичні вірші, лічилки й скоромовки в душі А. Мілна чи Л. Керрола. Та й в останньому випадку, де Вінні-Пух і Аліса такі несхожі, можливості в перекладачів різні, не кажучи вже про те, що саме поняття вірності перекладу набуває щораз іншого сенсу.

По-четверте, межі перекладності рухомі з огляду на **розширення ресурсів мови**. А таке розширення, як ми знаємо, і відбувається здебільшого завдяки самим перекладам. Ми вже згадували цей фактор, говорячи про кризовий буквалізм. Додаймо до цього, що вибір мовних засобів при перекладі часто обмежується їхньою прив'язаністю до певних контекстів, творів і авторів із середовища перекладача, їх крилатістю, місцевим колоритом і таким іншим. Ось що з цього приводу зауважує А. Федоров: “Перекладність можуть сковувати ті чи інші традиції літературної мови або навіть забобони в смаках, що забороняють вживати у перекладі ті чи інші категорії стилістичних засобів (наприклад, елементи просторіччя або архаїзми – навіть тоді, коли їх поява зумовлена оригіналом)” [9, с. 11].

По-п'яте, можливості перекладу розширюються зі **збільшенням у читача фонових знань**, або, як ще кажуть, тезауруса, який є поняттєвим апаратом сприйняття і пізнання. У ХІХ столітті чужі імена й реалії замінювали в перекладі аналогічними своїми і це було виправдано обмеженістю поняттєвого знаряддя. Сьогодні речення “*Джон у котеджі грає на банджо*” ніхто вже не витлумачить так: “*Іванко в хаті грає на кобзі*”. Або: “*Ваня в избе играет на балалайке*”.

Коли сприймачем перетвореного тексту й суб'єктом перекладу вважати всю іншомовну культуру, то четвертий і п'ятий чинники слід визнати суб'єктивними, на відміну від другого й третього, які стосуються оригіналу й тому об'єктивні. Але для перекладача всі перелічені п'ять чинників – об'єктивна реальність, з якою треба рахуватися. І сам він для нас, його творчий потенціал – це, зрештою, той міст, широта якого визначає рух ідей із мови в мову.

1. Антокольский П., Ауэзов М., Рыльский М. Художественные переводы литератур народов СССР // Вопросы художественного перевода. – М, 1955. – С. 5–44.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. 2-е изд. – М, 1986.
3. Державін В. Проблема віршованого перекладу // Плужанин. – 1927. – № 9-10. – С. 44–51.
4. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (На матеріалі англомовних перекладів української прози). – Львів, 1989.

5. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (На матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою). – Львів, 1983.
6. Кундзіч О. Творчі проблеми перекладу. – К, 1973.
7. Финкель А. М. О некоторых вопросах теории перевода // Научные записки Харьковского государственного педагогического института иностранных языков – 1939. – Т. 1. – С. 59–82.
8. Финкель О. Теорія й практика перекладу. – Харків, 1929.
9. Федоров А. Ще раз до питання про перекладність. Ідея перекладності в сучасній теорії перекладу // „Хай слово мовлено інакше...” Проблеми художнього перекладу. – К, 1982. – С. 3–18. 10. Федоров А. В. О художественном переводе. – Л, 1941.
10. Федоров А. Приемы и задачи художественного перевода // Чуковский К. и
11. Федоров А. Искусство перевода. – Л, 1930. – С. 87-235.
12. Jerome. Letter to Pammachius // The Translation Studies Reader. Ed. by L. Venuti. 2nd ed. – Routledge, 2004. – P. 21–30.

Summary

Tools to measure *translatability* variation crown a brief history of the craft's key principle.

Key words: translation/interpretation, dynamics of interpretiveness, functional accordance (correspondence).

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2007